

Op koers dankzij een zee aan informatie

De doorslaggevende rol van inlichtingen tijdens de anti-piraterijmissies

De Defensievisie 2035 stelt vast dat informatiegestuurd optreden (IGO) de basis is van de toekomstige defensieorganisatie.¹ Het vermogen de omgeving snel te kunnen beschrijven (*insight*), begrijpen (*understanding*) en veranderingen te zien aankomen en beïnvloeden (*foresight*) is essentieel om grip te krijgen op complexe situaties en operaties.

¹ 'Het beschermen van individuele schepen was een belangrijke taak, maar ging ten koste van inlichtingvergaring' Uit de evaluatie van de Nederlandse inzet in de antipiraterij-operaties Atalanta en Ocean Shield 2013, pag 10 (MCD)

De Koninklijke Marine (KM) erkent het belang van IGO en is momenteel druk bezig er invulling aan te geven. Zo wordt de inlichtingenstaf van het Commando Zeestrijdkrachten (N2) uitgebreid, komt er een vaktechnische inlichtingenopleiding en vaart inlichtingenpersoneel vaker mee op schepen.²

Dit artikel wil een bijdrage leveren aan de verdere invulling van IGO binnen de KM door het analyseren van opgedane ervaringen. Ondanks het groeiende besef dat IGO van belang is, blijft onderzoek naar de rol ervan in het maritieme domein beperkt.³ Het gevaar is dat waardevolle lessen verloren gaan en verschillende visies en inzichten nauwelijks worden gedeeld.

Onderzoek NLDA

Al in 1955 benadrukte de grondlegger van inlichtingenstudies, de Amerikaan Sherman Kent, het belang ervan:

'The most important service that such a literature preforms is the permanent recording of our new ideas and experiences. When we record we not only make possible easier and wider communication of thought, we also take a rudimentary step towards making our findings cumulative.'⁴

Het is dus zaak onderzoek te doen naar IGO binnen de KM. Dit artikel levert hieraan een bijdrage door de anti-piraterijmissies *Atalanta* en *Ocean Shield* in de periode 2008 tot 2014 te analyseren op elementen die van belang zijn voor het begrip en de ontwikkeling van IGO. Hierbij is er met name aandacht voor het inlichtingenproces dat IGO mogelijk maakt.

Dit artikel is een verkorte weergave van een uitgebreid onderzoek dat is uitgevoerd aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie (NLDA). Het onderzoek begon met een uitgebreide literatuurstudie gericht op IGO. Er zijn verschillende theoretische domeinen die gezamenlijk de theoretische fundering onder het begrip IGO leggen.⁵ Voorbeelden van deze domeinen zijn *business-IT alignment*, *situational awareness* en inlichtingenstudies. De literatuurstudie van dit artikel heeft zich gericht op inlichtingenstudies en meer specifiek op inlichtingenprocessen binnen maritieme operaties. Dit leidde tot een conceptueel model dat grotendeels is gebaseerd is op het zogeheten inlichtingenweb. Dit gaat uit van vijf verschillende fasen in het inlichtingenproces: aansturing, verzameling, verwerking, verspreiding en actie. Deze fasen vinden niet altijd in deze volgorde plaats, zoals in de traditionele inlichtingencyclus vaak wordt verondersteld, maar ze beïnvloeden elkaar constant.⁶ Tevens identificeert het inlichtingenweb vier factoren

'Het is zaak onderzoek te doen naar informatiegestuurd optreden binnen de KM'

die invloed hebben op het proces. Dit zijn dataopslag, externe liaison, organisatiecultuur en toezicht. Aan de hand van dit conceptueel model hebben wij empirische data verzameld over de inlichtingenprocessen tijdens de missies *Atalanta* en *Ocean Shield*. We hebben diverse interviews gehouden met commandanten en inlichtingenpersoneel, Kamerbrieven en evaluaties geanalyseerd, en andere openbare bronnen bestudeerd zoals blogs en artikelen in *Marineblad* en de *Militaire Spectator*. Tevens is ons onderzoek in verschillende stadia langs respondenten gegaan en voorzien van commentaar. Naderhand zijn de bevindingen gedeeld met de N2, de MIVD alsook intern op de NLDA.

Dit artikel geeft eerst een kort overzicht van de onderzochte missies. Vervolgens presenteren we enkele van de belangrijkste resultaten aan de hand van vijf aandachtspunten en sluiten we af met een conclusie.

De missies *Atalanta* en *Ocean Shield*

Vanaf 2005 nam het aantal aanvallen door piraten in de wateren rondom Somalië toe. Steeds vaker kaapten zeerovers grote vrachtschepen en vaartuigen van internationale hulporganisaties als het *World Food Program* (WFP).⁷ De verslechterde veiligheidssituatie had grote gevolgen; ze leidde tot grootscheepse diefstal van (hulp)goederen, tijdverlies en dus extra kosten voor reders door het omvaren, angst bij de bemanningen en hogere verzekeringspremies. Om de situatie het hoofd te bieden ontplooidde de internationale gemeenschap verschillende initiatieven. Zo startte de EU-operatie *Atalanta* in 2008 en de NAVO-operatie *Ocean Shield* in 2009, en waren verschillende landen onder nationale vlag operationeel.⁸ Nederland heeft in de onderzochte periode aan beide operaties een aanzienlijke bijdrage geleverd in de vorm van schepen, onderzeeboten, Vessel Protection Detachements (VPDs), Maritieme Special Operations Forces, Helikopters en stafofficieren op de hoofdkwartieren in het Britse Northwood.

Figuur 1, het verschuiven van de piratenaanvallen en een toename in frequentie, 2008-2011 (Ministerie van Defensie, Beleidsdoorlichting, bescherming kwetsbare scheepvaart 2008-2013 (16 juli 2014))

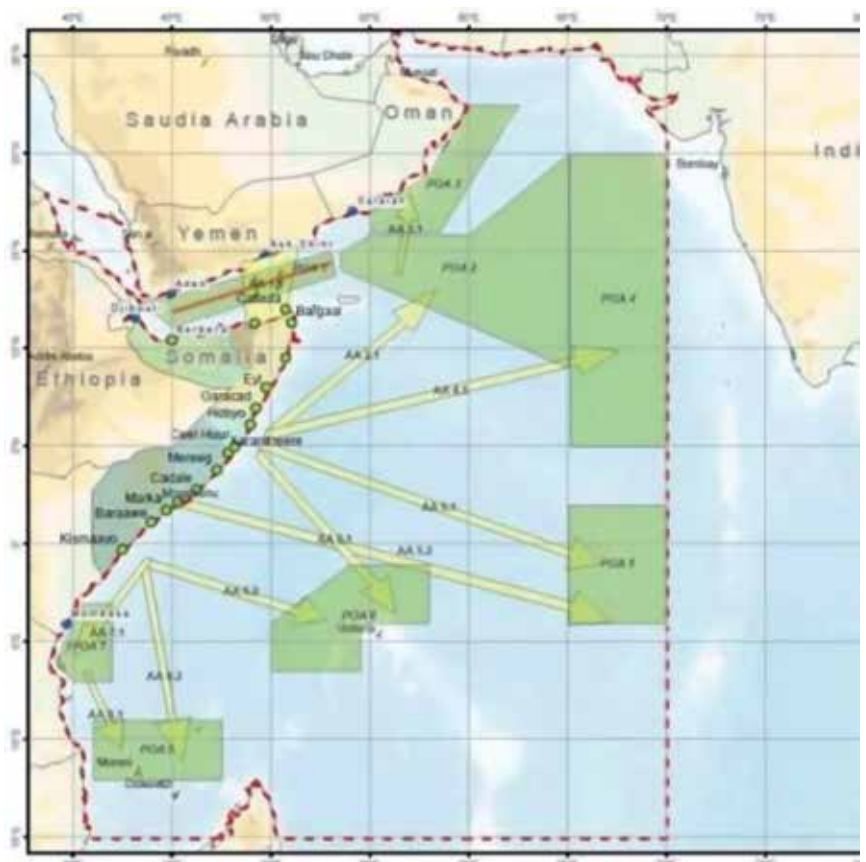
We zijn ons bewust van het verschil tussen de missies *Atalanta* en *Ocean Shield* (onder meer in de structuur en het mandaat), maar hebben er met het oog op overzichtelijkheid voor de lezer voor gekozen beide missies in één onderzoek samen te voegen.

Vanaf 2008 patrouilleerden tientallen marineschepen en vliegtuigen in de Golf van Aden en de Indische Oceaan. Niettemin bleven de kapingen toenemen. Volgens een eindexamen bleek het in de periode 2008-2011 dweilen met de kraan open.⁹ Dit lag vooral aan de reactieve strategie die op dat moment werd gehanteerd en gericht was op het aanpakken van piraten op het moment dat zij een aanval uitvoerden. De capaciteit van de internationale missies was hiervoor simpelweg ontoereikend en voor iedere opgepakte piraat werd, konden vele anderen ongestoord te werk gaan. Daar komt bij dat in 2010 en 2011 de aanvallen grotendeels verschoven van de relatief overzichtelijke Golf van Aden naar de uitgestrekte Indische Oceaan (zie figuur 1). Dit maakte het almaar moeilijker aanvallende piraten op tijd te onderkennen en te overmeesteren.

Vanaf 2012 zien we een afname in aantal en omvang van de aanvallen.¹⁰ Rapportages en evaluaties wijzen dit succes toe aan een meer proactieve strategie van de NAVO en de EU. Deze nieuwe strategie richtte zich op het preventief stoppen van piraten, dat wil zeggen voor zij overgingen tot kapingen. Om deze aanpak ten uitvoer te brengen was het nodig een goed beeld van de piraten te krijgen. Zo was informatie nodig over de capaciteiten, intenties en activiteiten van piraten. De inlichtingencapaciteiten van *Atalanta* en *Ocean Shield* waren hiervoor verantwoordelijk. Hoewel deze terminologie toen nog niet gebruikelijk was zien we hier duidelijk het concept van IGO in terug: informatie moet leiden tot het zo effectief mogelijk inzetten van operationele capaciteiten. De nieuwe strategie sorteerde effect en mede hierdoor nam het aantal piratenaanvallen in de jaren daarna snel af.¹¹

In de volgende paragraaf beschrijven we de belangrijkste aandachtspunten die hebben bijgedragen aan deze ontwikkeling.

Figuur 2, overzicht van de aanvallen van piraten en de focus van de Task Force medio 2011 (PowerPoint Presentatie 'Piraterij toen en nu, IJsselstein', februari 2020)

Resultaten

Inlichtingenaansturing

Een eerste aandachtspunt dat naar voren komt uit de resultaten is de inlichtingenaansturing. De operationele hoofdkwartieren in Northwood en het *Force Headquarters* aan boord bij de Task Force Commandant waren verantwoordelijk voor deze sturing. In de beginjaren richtte de sturing zich vooral op de Golf van Aden. Daar was een internationale corridor ingesteld

waarin de scheepvaart zich vrij moest kunnen bewegen. De inlichtingenbehoefte waren dan ook gericht op het identificeren en lokaliseren van de zogeheten *Pirate Action Groups* (PAGs) in de nabijheid van deze internationale corridor.¹² Hoewel deze focus

‘De Nederlandse oorlogsschepen voeren geregeld van incident naar incident zonder duidelijk begrip te hebben van de operationele omgeving waarin ze zich bevonden’

begrijpelijk is gezien de onbekendheid met het gebied, leidde het slechts tot een summiere beschrijving van het operatiegebied (*insight*), maar niet of nauwelijks tot een beter begrip (*understanding*), laat staan zicht op toekomstige veranderingen (*foresight*). Al met al leidde dit ertoe dat de Task Force van 2008 tot 2010 met name reageerde op ontvangen meldingen van piratenaanvallen. Door de omvang van het operatiegebied duurde het soms ruim 24 uur om naar de plek des onheils te varen. Daar aangekomen was het maar de vraag of de informatie uit de melding klopte. Kortom, de Nederlandse oorlogsschepen voeren geregeld van incident naar incident zonder duidelijk begrip te hebben van de operationele omgeving waarin ze zich bevonden.

Figuur 3: een JISTARC ScanEagle drone wordt gelanceerd vanaf het helikopterdek van Zr.Ms. Rotterdam, 2012 (MCD)

Gaandeweg, in reactie op de toegenomen aandacht van de scheepvaart voor de internationale corridor, verlegden veel piraten hun aandacht naar de Indische Oceaan. Omdat de Task Forces nu eenmaal niet de capaciteit hadden om een dergelijk groot gebied af te dekken gingen ze vanaf 2011 over op een proactieve strategie. De doelstelling was beter te kunnen voorspellen waar aanvallen zouden plaatsvinden om deze vervolgens tijdig te kunnen stoppen. Met de komst van deze strategie werd ook de inlichtingenaansturing geïntensiveerd. Concrete inlichtingenbehoeften werden bijvoorbeeld: welke groepen zijn actief in het gebied? Wat zijn de doelen en intenties van deze groepen? Waar is hun kamp? Welke routes leggen ze af? In het verlengde hiervan kwam er ook speciale aandacht voor de kustregio's.¹³ Dit moest leiden tot een beter inzicht in de werkwijzen en *patterns of life* in de kampen. Een betrokken militair lichtte het effect hiervan als volgt toe:

'Dit deden we omdat we nog steeds van incident naar incident aan het rennen waren. De groen gearceerde gebieden waren Pirate Operation Area's (POA) [figuur 2]. De gele pijlen waren de routes die ze vaak namen. Dat in kaart brengen kon dus perfect met onderzeeboten. Zo konden we ook beeld krijgen van hun belangrijkste kampen. Trouwens, je moet die piraten niet als een geheel zien... Hoe dan ook, als wij wisten waar die kampen waren legden we schepen daar voor de kust.'

Personeel & middelen

Ten tweede was het van belang voldoende middelen en personeel in te zetten voor inlichtingentaken. Alleen zo kon tegemoet worden gekomen aan de door commandanten gestelde behoeftes voor een proactieve aanpak.

Aan het begin van de missies had de Task Force maar weinig middelen om inlichtingen te vergaren. De voornaamste middelen waren maritieme patrouillevliegtuigen, helikopters en drones.¹⁴ Vanaf 2011 werd dit arsenaal aangevuld met modernere Scaneagle drones, met onder

meergroter bereik, van het JISTARC en extra helikopters van het Defensie Helikopter Commando (DHC). Op personeelsgebied waren in 2009, aan boord van het Nederlandse stafschip van de missie *Atalanta*, slechts drie tot vier personen fulltime met inlichtingen bezig. Zij werden ondersteund door een Marine Inlichtingen Team (MINT) bestaande uit één officier en drie onderofficieren die inlichtingen als neventaak hadden. Gaandeweg kwam het tot de inzet van meer en meer inlichtingenfunctionarissen. Zij maakten deel uit van zowel een humint (*human intelligence*) als imint (*imagery intelligence*) team van het JISTARC en een sigint (*signals intelligence*) team van de MIVD. Dankzij deze extra inzet bevonden zich in 2013 in totaal 35 fulltime inlichtingenfunctionarissen aan boord van Zr.Ms. Johan de Witt, het vlaggenschip van de Task Force commandant van *Atalanta*.

Omdat een oorlogsschip slechts beperkte capaciteit heeft en het embarkeren van een omvangrijke hoeveelheid inlichtingenpersoneel eenvoudig onmogelijk is, was het van groot belang de reeds aanwezige middelen, zoals sonar, radar en helikopters, mede in te zetten voor inlichtingstaken. Met de inzet van Zr.Ms. Rotterdam en Zr.Ms. Johan de Witt kwam er meer ruimte voor deze staf- en inlichtingencapaciteiten. Uit de interviews en de evaluaties ontstaat het beeld dat inlichtingenvergaring steeds meer prioriteit kreeg en organieke middelen en personeel in toenemende mate werden ingezet voor de inlichtingentaak.¹⁵ Zo verzamelde in mei 2012 de boordhelikopter van Zr.Ms. Van Amstel inlichtingen die werden gebruikt voor een grotere actie van de Task Force.¹⁶

Dataopslag

Een derde aandachtspunt betreft de opslag van de verzamelde data. In iedere fase van het inlichtingenproces draagt een adequate opslag bij aan het toegankelijker maken en het samenvoegen van data en inlichtingenproducten. Tijdens de missies werden data en inlichtingenproducten in eerste instantie op veel verschillende manieren opgeslagen. Zoals een commandant het verwoordde:

'Toen ik commandant was, was er iets zoals Analyst's Notebook voor het opslaan van informatie en rapportages. Verder waren er laptops aan boord met Excel sheets met wat plaatjes en informatie. Maar achteraf zeg ik dat deze opslag een beetje houtje-touwtje [georganiseerd] was. Later met de MIVD-teams en de MINT teams was er meer. Eigenlijk zaten bij mij al die systemen dwars door elkaar heen.'

De manier waarop data opgeslagen werden was grotendeels afhankelijk van de ervaring en persoonlijke voorkeur van de inlichtingenfunctionaris. Omdat er tussen de rotaties vaak maar weinig aandacht was voor de overdracht, ging er veel kennis verloren en moesten nieuwe inlichtingenfunctionarissen de kennis over Somalische piraten regelmatig weer opnieuw opbouwen.

Daarnaast ontbrak aanvankelijk een overkoepelend systeem dat de verschillende databases met elkaar kon verbinden. Hierdoor hadden inlichtingenfunctionarissen

de grootste moeite om data of inlichtingenproducten te combineren. Een stafofficier die in 2011 aan boord was beschreef dit als volgt:

‘Er was veel potentieel, namelijk als er data waren zoals: waar zijn de zeestromen, waar zijn de *main shipping lanes*, wat zijn de windomstandigheden, vloed en eb en de historische locaties van aanvallen? Deze leg je vervolgens over elkaar heen en dan krijg je iets. Dan heb je concreet een gebied waar je kunt opereren. Maar al deze data waren niet of onvoldoende beschikbaar. De aanwezige systemen konden dat ook niet verbinden. Ik had vier verschillende schermen op 70cm.’

Een laatste knelpunt in de dataopslag was de vervuiling van de databases. Regelmatig voegde personeel onjuiste informatie toe aan de databases. Zo voorzag het operationele hoofdkwartier in Northwood ieder piratenschip van een uniek nummer. Maar omdat deze vaartuigen moeilijk te herkennen waren kreeg naar verloop van tijd een dergelijk schip soms meerdere nummers wat de analyse bemoeilijkte.

Internationale samenwerking

Een vierde aandachtspunt is de internationale samenwerking. De opeenvolgende Task Forces telden veel verschillende nationaliteiten en in dit uitgestrekte operatiegebied was samenwerking bittere noodzaak. Het delen van informatie en inlichtingen maakte daar onderdeel van uit. Dit proces vond plaats tijdens zogeheten Shared Awareness and Deconfliction (SHADE)-meetings.¹⁷ Ook kwam het tot de opzet van een antipiraterij-chat waarin snel ruwe data tussen alle partijen kon worden gedeeld. Een ander initiatief op het vlak van internationale samenwerking was de Contact Group on Piracy off the Coast of Somalia (CGPCS). Hierin richtte Nederland zich vooral op informatiedeling, operationele coördinatie, maar ook op lokale capaciteitsopbouw door het opleiden van regionale kustwachteenheden.¹⁸

Ondanks deze intenties bleek uit de interviews en evaluaties dat het delen van inlichtingen vaak beperkingen kende door vooral de gehanteerde rubriceringen. Daarnaast kenden de diverse marineschepen evenzoveel verschillende nationale mandaten of prioriteiten. Zo mochten sommige landen bepaalde acties niet uitvoeren vanwege nationale restricties of moesten zij direct reageren op kapingen van schepen die de eigen nationale vlag voerden. Het kwam daarom voor dat marinevaartuigen met veel inlichtingscapaciteiten enkele weken naast een gekaapt schip werden ge-positioneerd of een enkel schip moesten begeleiden. Dit waren kostbare activiteiten en leidde ertoe dat er minder inlichtingen werden verzameld.

Inlichtingen en de marinecultuur

Een laatste aandachtspunt dat naar voren komt uit de empirische data is de cultuur van de marine.¹⁹ Organisatieculturen worden gezien als de zachte kant, maar heb-

ben veel effect op het handelen van militaire eenheden.²⁰ De historische rol van inlichtingen binnen de Koninklijke Marine is hierbij van belang. Tijdens de Koude Oorlog verzorgde de Marine Inlichtingendienst (MARID) de inlichtingen voor de eigen zeestrijdkrachten. Eind jaren tachtig is de MARID echter opgegaan in de MID, na 2002 de MIVD, waardoor de aandacht voor inlichtingen binnen de marine sterk verminderde. Deze ontwikkeling verklaart wellicht deels de veel gehoorde uitspraak: ‘Waarom inlichtingen? We hebben toch radar.’

Daarnaast ontbrak een carrièrepad voor inlichtingenpersoneel en werd het vakgebied door enkelen zelfs het sterfhuis van de marine genoemd. Dit steekt schril af bij de operationele dienst, het dominante dienstvak binnen de Koninklijke Marine.²¹ In de traditie van de zeestrijdkrachten worden aankomend commandanten opgeleid om in grote zelfstandigheid ver overzee te kunnen opereren.

Hoewel dit besturingsmodel voor de Koninklijke Marine cruciaal is kan dit op gespannen voet staan met inlichtingen. Een geïnterviewde legde het als volgt uit:

‘Een carrièrepad voor inlichtingenpersoneel ontbrak en het vakgebied werd door enkelen zelfs het sterfhuis van de marine genoemd’

‘Het is van belang om te realiseren dat inlichtingen soms ondergeschikt zijn. Er zijn dan andere en hogere doelen. Zoals het beschermen van de WFP schepen ... Inlichtingen vinden dan alleen grootschalig plaats als het kan, als het past in het ‘N3-denken.’

Deze focus werd versterkt door de *can do*-mentaliteit die kenmerkend is voor veel marinepersoneel. De mentaliteit droeg er, met name in de beginjaren van de missies, aan bij dat de balans vaak doorsloeg naar het plannen en uitvoeren van operaties ten kostte van het doorgronden van een complexe operationele omgeving.

Conclusie

De slotsom is dat de rol van inlichtingen tijdens de operaties *Atalanta* en *Ocean Shield* gaandeweg steeds belangrijker werd. Dit artikel onderkent vijf aandachtspunten die hierop van invloed zijn en die tevens kunnen helpen bij de verdere vormgeving van informatiegestuurd optreden binnen de Koninklijke Marine en de rol van inlichtingen daarin. Allereerst komt naar voren dat een doordachte inlichtingensturing bijdraagt aan de gerichte inzet en effectiviteit van (inlichtingen)capaciteiten. Ten tweede zijn voldoende personeel en middelen van belang. Het gaat hierbij niet alleen om *dedicated* inlichtingenmiddelen en -personeel, maar ook om de inzet van organieke middelen en personeel voor inlichtingentaken. Het derde punt betreft de opslag van data zodat reeds verkregen inlichtingen beter kunnen worden ontsloten. Het vierde aandachtsgedebied betreft internationale samenwerking. Het gaat hier om mechanismen om effectief informatie en inlichtingen te delen en om deze in te passen in de nationale richtlijnen en belangen van de landen die militair-maritieme eenheden bijdragen. Ten slotte is de organisatiecultuur van de Koninklijke Ma-

rine van belang. Historische ontwikkelingen en bestaande procedures resulteerden erin dat, met name in de beginjaren van de missies, de rol van inlichtingen onder druk stond. Maar gaandeweg is het besef toegenomen dat inlichtingen van grote toegevoegde waarde kunnen zijn voor de operatie. Dit besef, maar ook de inzichten in de andere geïdentificeerde aandachtspunten, kan de marine helpen bij het verder vormgeven en professionaliseren van informatiegestuurd optreden.

LTZ2 C.B. (Coen) Coen Hopperus Buma (SD) MA MLA is werkzaam op het MHK. Prof.dr.ir. S.J.H. (Sebastiaan) Rietjens is hoogleraar Intelligence & Security Studies aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA. De auteurs zijn alle respondenten dankbaar voor hun tijd en feedback.

Noten

- 1 Ministerie van Defensie, *Defensievisie 2035. Vechten voor een veilige toekomst* (oktober 2020), 19.
- 2 Fanneke Eelman-Frinks, 'DOKM. Versterken van de Marine,' *Alle Hens* no.01 (2020): 8-11.
- 3 Sebastiaan Rietjens, 'Intelligence in Defence Organizations: a tour de Force,' *Intelligence & National Security* 17, no.1 (2020): 717-733.
- 4 Sherman Kent, 'The need for an intelligence literature', in *Studies in Intelligence* 1, no. 1 (1955). p. 4. Zie: <https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol1no1/pdf/v01i1a01p.pdf>.
- 5 Zie bijvoorbeeld Ministerie van Defensie, *Beleidsvisie IGO – Informatiegestuurd – Datagedreven – Resultaatgericht – conceptversie juni 2020*.
- 6 Peter Gill and Mark Phythian, 'From Intelligence Cycle to web of Intelligence. Complexity and the conceptualization of Intelligence', in: *Understanding the Intelligence Cycle*, edited by Mark Phythian, 21-42 (New York 2014).
- 7 Ministerie van Defensie, *Beleidsdoorlichting, bescherming kwetsbare scheepvaart 2008-2013* (16 juli 2014) 16.
- 8 Operatie Ocean Shield is in 2016 beëindigd, maar Operatie Atalanta is momenteel nog steeds actief.
- 9 Idem, 35-36.
- 10 BBC, *Somalia piracy: How foreign powers are tackling it* (11 December 2018) Zie: <https://www.bbc.com/news/world-africa-46454055>.
- 11 Ministerie van Defensie, *Beleidsdoorlichting. 'Bescherming kwetsbare scheepvaart nabij Somalië,'* 36-37, 40 en 58.
- 12 Ministerie van Defensie, *Evaluatie. Nederlandse inzet in de antipiraterij-operaties Atalanta en Ocean Shield 2013*, 25 september 2014, p. 18.
- 13 Ministerie van Defensie, *Beleidsdoorlichting*, 37.
- 14 Idem, 36.
- 15 Idem, 11.
- 16 Eindevaluatie inzet in antipiraterijoperaties 'Atalanta' en *Ocean Shield* van September 2011 tot December 2012 (24 september 2013) 18-19.
- 17 Ministerie van Defensie, *Eindevaluatie inzet in antipiraterijoperaties September 2011 tot December 2012* 9 & Ministerie van Defensie, *Evaluatie. Nederlandse inzet in de antipiraterijoperaties Atalanta en Ocean Shield 2013*, 10.
- 18 Ministerie van Defensie, *Beleidsdoorlichting*, 21.
- 19 Joseph Soeters, 'Organizational Cultures in the Military', in: *Handbook of the Sociology of the Military*, G. Caforio and M. Nuciari (eds.) (New York, 2018) 251-272 & Christ Klep, Van wereldmacht tot 'braafste jongetje': Onze militaire identiteit door de eeuwen heen (Amsterdam, 2009) 102.
- 20 Soeters, 'Organizational Cultures in the Military', 263.
- 21 R.M. de Ruiter, *Breuklijn 1989. Continuïteit en verandering in het Nederlandse defensiebeleid 1989-1993* (24 Oktober 2018, Breda) 89.